

Отримано: 20 травня 2018 р.

Прорецензовано: 29 травня 2018 р.

Прийнято до друку: 1 червня 2018 р.

e-mail: kravetsaleksander@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-2(70)-106-109

Кравець О. П. Про походження та розвиток мови як найунікальнішого засобу людського спілкування. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2(70), червень. С. 106–109.

УДК: 81'0

Кравець Олександр Петрович,
Національний університет «Острозька академія»

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК МОВИ ЯК НАЙУНІКАЛЬНІШОГО ЗАСОБУ ЛЮДСЬКОГО СПІЛКУВАННЯ

Стаття присвячена проблемі виникнення мови як найунікальнішого засобу людського спілкування. Ця проблема досліджувалася як античними філософами, мислителями нової ери, а також активно досліджується сучасними вченими різних наукових галузей.

У статті проаналізовані позиції обох напрямків, поставлені проблеми, на які сьогодні людство ще не має відповідей, які потрібно глибоко досліджувати.

Важливість даного дослідження викликано все більшим зростанням потреб у вивченні іноземних мов, що вимагає, в свою чергу, розробки нових методологічних підходів для ефективного досягнення поставлених цілей.

Ключові слова: мова, інші мови, гіпотеза, еволюційні гіпотези, ідеалістична (божественна) гіпотеза, виникнення, розвиток, сутність мови, полілінгвізм, білінгвізм.

Кравець Олександр Петрович,
Національний університет «Острозька академія»

О ПРОИСХОЖДЕНИИ И РАЗВИТИИ ЯЗЫКА КАК САМОГО УНИКАЛЬНОГО СРЕДСТВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

Статья посвящена проблеме происхождения языка как самого уникального средства человеческого общения. Эту проблему изучали как античные философы, ученые нового времени, а также современные исследователи.

Все существующие сегодня гипотезы о происхождении языка, по существу, делятся на два направления. Представители первого считают, что человеческий язык возник в процессе эволюции, от отдельных звуков к самым сложным системам вместе с развитием человека. Представители второго направления считают, что язык дан человеку от Бога как дар, что язык никогда не был недоразвитым, потому что всегда удовлетворял социальные потребности человека.

В статье проанализированы аргументы обеих позиций, поставлены проблемы, которые сегодня нужно глубоко изучать.

Ключевые слова: язык, другие языки, гипотеза, эволюционные гипотезы, идеалистическая (божественная) гипотеза, происхождение, развитие, сущность языка, полилингвизм, билингвизм.

Oleksandr Kravets,
The National University of Ostroh Academy

ABOUT THE ORIGIN AND THE DEVELOPMENT OF LANGUAGES AS A UNIQUE TOOL OF HUMAN COMMUNICATION

The presented article deals with the problem of the emergence of language as a unique tool of the human communication.

This problem studied by ancient philosophers, thinkers of the new era, and it is also investigated now by modern scholars of various scientific fields. All existing hypotheses about the origin of the language, in fact, divide into two directions. Representatives of the first direction are favorable to the fact that the human language has originated evolutionarily. They claim that it was developing from separate sounds to the complex system along with the evolutionary development of the human. Representatives of another direction believe in the fact that the language is given to people from the God as a gift. The scholar tend to think that languages have never been under developed because the ways satisfied also needs.

The article analyzes both directions and problems, which need to be deeply investigated because the humanity has no answers to it yet.

The importance of this study is related to the growing need for studying foreign languages, which requires the development of new methodological approaches for the effective achievement of the goals.

Key words: language, other languages, hypothesis, evolutionary hypotheses, idealistic (divine) hypothesis, origin, development, the essence of language, linguism, bilingualism.

Постановка проблеми. Проблема походження мови як унікального засобу людського спілкування уже багато віків хвилює філософів, лінгвістів, політологів і вчених інших галузей наукових досліджень. Її хотіли розв'язати античні мудреці. Так послідовники вчення Платона вважають, що номінація об'єктам дається не доволіно, а згідно їх природи, що свідчить про природний характер мови і, відповідно, закономірну біологічну зумовленість її виникнення. Послідовники вчення ж Демокріта стоять на тому, що номінації зовсім не пов'язані з природою речей, що жоден предмет не потребує її. Номінації потрібні тільки людям для передавання інформації про предмети іншим і тому встановлюються за умовною домовленістю. Це дає підставу думати, що й мова виникла свідомо, за домовленістю [6, с. 1].

Отже, суть проблеми полягає в тому, що нема єдиного погляду серед вчених як минулого, так і сучасного на виникнення та розвиток людської мови. Існуючі дві групи концепцій мають гіпотетичний характер і не можуть бути доведені емпіричними методами.

Метою нашої статті є довести надзвичайну важливість розуміння сутності людської мови, її походження, розвиток та вплив розуміння сутності мови згідно її походження на розвиток методологічних підходів у вивченні іноземних мов.

Об'єктом дослідження є мова як найунікальніший засіб людського спілкування.

Предметом дослідження є походження і розвиток людської мови, поділення монолінгвізму на полілінгвізм.

Завдання дослідження:

- проаналізувати існуючі концепції щодо походження мови;
- зробити певну класифікацію існуючих концепцій;
- зробити аргументований аналіз проведених класифікацій.

Надзвичайно складне питання походження людської мови хвилює уми сучасних учених. Воно вивчається не лише мовознавцями, а й антропологами, зоопсихологами, біологами, етнографами [8, с. 1]. Питання: Що таке мова? Звідки її виток? вимагають сьогодні адекватної відповіді. Воно набуває особливого значення в епоху глобалізації, коли вивчення іноземних мов набирає також глобального характеру. Відповідь на запитання: Звідки з'явилася людська мова? має як світоглядне значення, так і лінгво-методологічне. Від того, чи стоїть вчений, дослідник мов, на позиції еволюційного розвитку феномену людського мовлення, чи на позиції креаціонізму, залежить розуміння ним мови як предмету дослідження. Відповідні будуть ставитися цілі для дослідження, підбиратися методи та очікуватимуться певні результати досліджень.

Справа в тому, що немає єдиного бачення і розуміння цієї проблеми серед дослідників. І, звичайно, наразі не існує єдиної позиції щодо цієї проблеми. Є лише здогадки та припущення, які підтримуються тими чи іншими вченими чи прихильниками.

За словами російського фізіолога І. Павлова, мова є другою сигнальною системою після природних інстинктів, яка є тільки у людини. Тільки людина володіє мовленням, в якому акумулюється спосіб її мислення, творчий потенціал, ознаки приналежності до певного етносу, передається досвід минулих поколінь. Жодна спроба навчити розмовляти будь-яку іншу істоту, чи то папугу, чи мавпу, не увінчалася успіхом.

Існують невербальні засоби комунікації: міміка, жести, знаки і інші, але більшість з них у людському суспільстві базуються на мовленнєвих домовленостях. Мова – найдосконаліша комунікативна система, яка здатна пристосовуватися до історичних умов розвитку людини. Вона може набувати як індивідуального характеру, так групового, колективного чи навіть суспільного. Мова – найунікальніший спосіб творчості людського розуму.

Якщо такою досконалою й універсальною комунікативною системою володіє людина, то чи не логічно думати, що походження мови тісно пов'язане з походженням носія мови – людини.

Відомо, що людство здавна проявляло інтерес до того, як виникла мова, що і зумовило появу різних гіпотез [7, с. 7]. Таких гіпотез є досить багато, але всі їх можна поділити на групи: божественне або ідеалістичне походження мови і людське, яке в свою чергу поділяють на біологічне і соціальне.

Щодо людського походження мови відомими є такі гіпотези: людина – винахідник мови (Платон, Аристотель); гіпотеза випадкового винайдення мови (Торндайк); гіпотеза життєвих шумів (В. Бунак); гіпотеза звуконаслідування (Лейбніц, Л. Нуаре, Ч. Дарвін); гіпотеза афекту, гіпотеза ручних жестів (В. Вундт, М. Марр); гіпотеза трудової діяльності (Ф. Енгельс) і т.д. [3, с. 1-2].

І хоча кожна з цих версій має свої особливості, але всі вони намагаються тлумачити виникнення мови лише з точки зору номінативної функції: з'явлення лексем з певного звукового сполучення. Жодна з них не пояснює, як формувалася граматико-синтаксична, стилістична, фразеологічна системи мови, тим більше не торкаються її когніції та синергетики. Тому вони заслуговують на критичне осмислення. Вже сам Платон устами Сократа назвав «грубим міркування про договір між людьми так чи інакше називати речі» [5, с. 3]. Адже щоб домовитися людям про будь-що, їм вже потрібна була мова. Щодо гіпотези звуконаслідування, то варто зазначити, що «слів, утворених шляхом звуконаслідування, дуже мало, причому в розвинених мовах їх значно більше, ніж у нерозвинених. І звучать вони в різних мовах неоднаково. Як відомо, українцям чується, що качка кричить кря-кря, англійцям – квак-квак («крякати»), французам – кан-кан, данцям – рап-рап [8, с. 4]. Отже, таким шляхом могли виникнути лише окремі вигуки, а не досить складна система тієї чи іншої мови.

Скажімо, гіпотеза, що коли первісна людина натрапила в спеку на джерело води і від радості вигукнула «ах!», і таким чином утворилися похідні – ахати, аханья, ахало, і таким чином формувалася мова [8, с. 6], викликає декілька логічних запитань: а чому саме «ах!», чому таке не трапилося серед тварин?

Гіпотези людського походження мови базуються на еволюційному постулаті її розвитку, тобто від простого до складного. Прихильники такого розуміння походження мови стверджують, що первісні люди починали розмовляти нечленороздільними вигуками. Таке мовлення було досить примітивним. Виходячи з цієї версії, логічно було б стверджувати, що всі попередні мови були бідніші, а всі наступні, які розвивалися з попередніх, ставали складнішими і багатшими. Однак, історичні факти абсолютно заперечують таку позицію. Як приклад, візьмімо латинську мову, яка є прамовою романо-германських мов. Латинь була офіційною мовою наймогутнішої у свій час Римської імперії. Цією мовою написані геніальні наукові трактати, історичні та літературні твори. До сьогодні людство користується сентенціями мудрості, сформульованими латинню. Цього всього не можна було б зробити, якби латинська мова була недосконалою. Граматика цієї мови, частина лексичного запасу стали основою для розвитку романо-германських мов.

Однією з найдавніших писемних мов вважається давньоіндійська мова санскрит. До нашого часу збереглися численні твори релігійної, філософської, юридичної й наукової літератури [8, с.19]. Санскрит є прамовою індоевропейської мовної сім'ї. Ця мова досить складна за структурою і багата за словниковим запасом.

Людству невідомі письмові документи на неповноцінних чи недорозвинених мовах. Будь-які малюнки, ескізи, зображення, які знайдені під час археологічних досліджень, як відомо, не належать до мовних систем.

Таким чином, теорія еволюційного виникнення мов не має аргументованих доказів, історичний розвиток людства її заперечує.

Досить наполегливим було прагнення вчених, користуючись компаративним методом, знайти спільність і відмінність у різних мовах. На основі глибоких лінгвістичних досліджень мови поділили на мовні сім'ї, ті в свою чергу – на групи і підгрупи. Але, незважаючи на великі відмінності між мовними системами, вони мають досить серйозні однакові характеристики. Всі людські мови (а їх зараз налічують близько 30 т. мов, діалектів, говорів) творяться одними і тими ж органами ар-

тикуляційного апарату, складаються з фонетичного, лексичного, граматичного матеріалу, мають внутрішню синергетику, виконують приблизно одні і ті ж функції. Мовознавець І. Мінаєв помітив, що такі різні на перший погляд мови як англійська та китайська досить подібні за своєю структурою [2, с. 85].

Гіпотезу походження всіх мов від однієї підтверджує теорія моногенезу (від гр. *monos* «один» і *genesis* «народження, походження») мов, до якої останнім часом схилився все більше мовознавців. Ця теорія має біблійні витoki, співзвучна з ідеями італійського мовознавця Альфредо Тромбетті (1866-1929) про спорідненість деяких мовних сімей і правомірність їх об'єднання в макросім'ї, з ученням М. Я. Марра про 4 елементи (сал, бер, йон, рош), від яких нібито походять усі слова сучасних мов, з методом глотохронології американського мовознавця Морріса Сводеша (1909-1967), який довів існування великих мовних макросімей і наявність між ними споріднених зв'язків [8, с. 11]. Теорію моногенезу підтримував український мовознавець О. Мельничук (1921-1997), а нині її пропагує київський мовознавець Ю. Мосенкіс [6, с. 6].

Сьогодні робляться перші кроки, до речі вдалі, для об'єднання сімей у макросім'ї, як, наприклад, ностратична макросім'я, до якої входять індоєвропейські, картвельські, уральські, дравідські й алтайські мови. До ностратичних мов відносять і ескімосько-алеутські мови. Про спільність походження мов свідкують споріднені морфеми. Низка подібних рис, зокрема в займенникових позначеннях осіб у всіх мовах світу, також підтверджує єдність походження всіх мов світу [8, с. 12].

Таким чином гіпотеза божественного походження мови має досить вагомі аргументи на свою користь. Нині чимало вчених повертаються до біблійного пояснення походження мови. Бог створив людину і дав їй мову. І даремно дехто (наприклад, О. О. Реформатський) шукає суперечності в Святому Писанні, бо, мовляв, там спочатку розповідається про те, що Бог навчив першу людину говорити, а потім привів до неї всіх тварин, щоб вона дала їм імена. Однак тут жодної суперечності немає. Бог дав людині гнучкий механізм мови, який має здатність розвиватися, пристосовуючись до змінних потреб людини. Раціо мав Григорій Нісський (IV ст. н.е.), який писав: «Бог дав людині дар мови, але не відкрив їй назви предметів» [8, с. 11]. Академік Ю. А. Овчинниковим вважає, «що в людини, на відміну від приматів, є ген мови. Значить, людина походить від людини, а не від мавпи. Жодну мавпу навчити мови неможливо» [8, с. 8]. Досить подібні думки у німецького лінгвіста Вільгельма Гумбольдта (1767-1835), який писав: «мова – не тільки зовнішній засіб спілкування людей у суспільстві, вона закладена в природі самих людей і необхідна для розвитку їх духовних сил та формування світогляду» [8, с. 8]. Він запропонував гіпотезу спонтанного стрибка: мова виникла стрибком, одразу ж із багатим словником і мовною системою, її неможливо було б придумати, якби її тип не був уже закладений в людському розумі. Щоб людина могла збагнути хоча б одне слово не просто як чуттєве спонування, а як членороздільний звук, що означає поняття, вся мова цілком і в усіх своїх взаємозв'язках вже повинна бути закладений у ньому. Людина є людиною тільки завдяки мові, а для того, щоб створити мову, вона вже повинна бути людиною. Перше слово вже припускає існування всієї мови [7, с. 13].

Біблійна версія походження людської мови досить чітка і логічна. Бог, який має властивість бути всемогутнім, вічним і який все створив, володіє даром мови. «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку» (Іван 1:1-2). Бог створив людину за «Своїм образом і подобою» і передає їй дар мови. «І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі – воно ймення йому. І назвав Адам імена всіх худобі, і птаству небесному, і всій польовій звірині» (Буття 2:19-20). У Біблії є досить багато прикладів, коли людина (окрім Адама) давала назви предметам, містам, землям, діям, людям. Так наприклад, патріарх Яків укладає договір з тестем Лаваном і те місце кожен називає по-своєму: Лаван-Егар-Сагадута (з араб. могила свідчення), Яків – Гал-Ед (з араб. могила свідок). Йдучи до батьківського дому, Яків зустрічається з анголами. Місце зустрічі з ними Яків називає Маханаїм (два табори). А там, де він зустрівся з Богом і боровся з ним, з його уст виникла назва Пенуїл, що в перекладі означає «лице Бога» (Буття 31:47; 32:3, 31). Таким чином людина отримала здатність говорити, про що доводять Ю. Овчинников (людина має ген мови), В. Гумбольдт (мова закладена в природі самих людей) і багато інших вчених. Жоден інший вид живих істот не отримав такого дару, тому й не може заговорити. Дитина вже до семилітнього віку засвоює всю систему рідної мови, не вивчаючи правил. Недаремно кажуть, що рідна мова дається з «молоком матері». Бог дає людям і інші дари: наприклад, до музики, співу, малювання і інші. Ніхто не ставить під сумнів, що надприродні здібності у людини – це дар від Бога. Виходячи з цього, Паризьке лінгвістичне товариство вважає проблему походження мов як такою, яку не потрібно досліджувати [8, с. 11].

Як і всяке інше обдарування, дар мови можна розвивати, а можна його втратити. Про це свідчать експерименти. Коли з немовлям не розмовляти, воно не навчиться говорити, і навпаки, інтенсивне спілкування з людським ембріоном, а потім з новонародженим дитям спонукає до бурхливого розвитку його мовленнєвих здібностей. У цьому виражається соціальний характер людського мовлення.

З біблійних текстів зрозуміло, що перші люди володіли однією мовою. «І була вся земля – одна мова та слова одні» (Буття 11:1). Це підтверджують лінгвістичні дослідження в галузі класифікації мов, і зокрема теорія моногенезу, а також здатність людини засвоїти повністю систему лише однієї мови. Як би ми не схилилися до бі- чи полілінгвізму, людина за своєю сутністю монолінгвітична. На думку таких великих мовознавців як Б. Гавранек, А. Мартине, С. Хауген, повне і автономне оволодіння двома мовами перевищує психічні можливості пересічної людини [4, с. 104].

На противагу теорії полігенезу (від гр. *poly* «багато» і *genesis* «народження, походження»), яка пов'язана з ідеєю декількох різних центрів походження людини і відповідно різних мов (в науковому світі цей погляд зараз вважається менш імовірним) [6, с. 6], Біблія дає чітку відповідь на цю проблему. Згідно Святого Письма Бог покарав нащадків Адама різноманітністю мов за їх спробу побудувати вежу до небес: «І була вся земля – одна мова та слова одні [в.1]. І зійшов Господь, щоб побачити місто та башту, що людські сини будували їй. І промовив Господь: Один це народ, і мова одна для всіх них, а оце ось початок їх праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони замишляли чинити. Тож зійдімо, і змішаємо там їхні мови, щоб не розуміли вони мови один одного. І розпоросив їх звідти Господь по поверхні всієї землі, – і вони перестали будувати те місто. І тому-то названо ймення йому: Вавилон, бо там помішав Господь мову всієї землі. І розпоросив їх звідти Господь по поверхні всієї землі (Буття 11: 5-9)».

Отже, як читаємо, що біблійна версія утворення різних мов говорить про втручання Бога у життєдіяльність людей, які поселилися на певній території і не хотіли розселятися по всій поверхні землі, натомість вони хотіли піднятися високо в

небо (для цього будували вежу), щоб запанувати в космосі. Це не узгоджувалося з планами Творця, і Він наділив їх різними мовами і в такий спосіб змусив жителів Вавилону зупинитися підніматися в позаземний світ, а заволодіти землею.

Небіблійні гіпотези постулюють, що інші мови розвивалися з діалектів, місцевих говорів. В цьому є певна доля вірогідності, яка базується на здатності людської мови до розвитку і на існуванні діалектів та місцевих говорів. Так в сучасній німецькій мові існує 18 діалектів; південні діалекти дуже відрізняються від північних. Однак природа їх виникнення швидше всього пов'язана з територіальним, історично-культурним і навіть політичним розмежуванням. Як відомо, Німеччина надто довго залишалася роздробленою на окремі землі, герцогства, князівства. Проте незважаючи та близьку взаємодію мов (для прикладу візьмемо сучасну Європу), ми не спостерігаємо процесу переходу однієї мови в іншу, що заперечує можливість стихійного виникнення мов. Є запозичення лексики, окремих мовленнєвих структур, існує фонетичний взаємовплив, але кожна мова при цьому зберігає свою структурну ідентичність, базову лексику, неповторне звучання, одним словом, залишається окремою мовою. Це стосується не тільки далеких мов, а й надто близьких (українська – російська; українська – польська і т. д.).

Мова, як уже було підкреслено, має здатність розвиватися, але не від простого до складного. Кожна історична віха розвитку того чи іншого народу відзначається певними особливостями в усіх сферах існування. Мова реагує адекватно, щоб виконати свою основну функцію – комунікативну. Мова, як живий організм, вибирає нове у формі неологізмів, відкидає віджиле у формі архаїзмів. Надто повільно відбуваються зміни у граматиці. Носії мови можуть щось штучно змінювати через певні реформи. Однак кожна мова на кожному історичному етапі перебування свого носія була і є найуніверсальнішим засобом спілкування на відповідному рівні. Ніякі інші засоби не можуть замінити мову. А «розвинена», «не розвинена» мова – ці поняття пов'язані, швидше всього, з відповідним розвитком того чи іншого етносу. Так як ми спостерігаємо різний рівень розвитку націй, народів, і навіть окремих індивідумів, тому на різних рівнях та чи інша мова може функціонувати.

Біблія стверджує, що Бог розділив людей мовами, щоб вони не розуміли один одного і не змогли домовитися чинити разом злі вчинки. З іншого боку, коли мова йде про добрі справи, Бог дає окремим людям дар володіння іншими мовами. У Діях святих апостолів (одна з книг Нового Заповіту) описується подія, що відбулася з апостолами: «Коли настав день П'ятидесятниці, всі були однодушно разом. Аж ось роздався знезацька з неба шум, ніби буря раптово зірвалася, і переповнила весь той дім, де сиділи вони. І з'явилися їм язика поділені, немов би огненні, та по одному осів на кожному з них. Усі ж вони сповнились Духом Святим, і почали говорити іншими мовами, як Дух давав їм говорити. А в Єрусалимі жили юдеї та побожні люди від кожного народу під небом. Щойно стався цей шум, зійшлося багато народу, і захвилювалися, коли почули, бо кожен говорить до них їхньою власною мовою. Дивувалися і чудувалися, кажучи один до одного: ці, що говорять, не галілеяни? Як же ми чуємо кожний своєю рідною мовою, в якому народилися. Парфяни та мідяни, еламіти й ті, і мешканці Месопотамії, з Юдеї і Каппадокії, Понту й Азії, Фригії і Памфілії, Єгипту й околиць Лівії, прилеглих до Кірін, і захожі римляни, юдеї і прозеліти, критяни й араби, усі чуємо нашими мовами проголошують величні діла Божі? (Дії 2: 1-13). Схоже, «День П'ятидесятниці», або Трійця, заслуговує на те, щоб окрім свого релігійного значення стати Днем Лінгвіста або Перекладача [7, с.7].

Як підтверджує педагогічна практика, вивчення іноземної мови шляхом навчання – досить важкий і не завжди успішний процес. Учні і студенти оволодівають іноземними мовами на невисокому рівні, незважаючи на найновіші технології і на сучасні засоби навчання. Лише окремі люди мають особливі здібності до вивчення мов. Так відомий український вчений А. Кримський володів більше, ніж 70 мовами. Натомість відома українська дисидентка Ярослава Стецько, яка більшість свого життя прожила в еміграції і змушена була спілкуватися більше, ніж десятьма іноземними мовами, стверджувала, що завжди мислила тільки рідною (українською) мовою.

Чи варто продовжувати подальші дослідження щодо проблеми виникнення мови, чи зупинитися на тому, що уже відомо, залежатиме від індивідуальної позиції. Але потрібно усвідомити, що людина має унікальну можливість спілкуватися мовою, якою крім неї ніхто більше не володіє. Мова відділяє людину від всього іншого творіння, людина – не різновид тварини і не походить від тварин. Вона – вінець Божого творіння, і мова – дар з неба, який даний їй, щоб бути людиною у повному розумінні цього слова.

Література:

1. Біблія. Переклад проф. Івана Огієнка. – Українське Біблійне Твариство, 2009. – 1152 с.
2. Алпатов В.М. История лингвистической учений. Учебное пособие. – Издательский дом: Языки русской культуры, 1998. – 217 с.
3. Гіпотези виникнення мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.npblog.com.ua/index.php/istoriya/viniknennja-movi.html>
4. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев. – 2-е изд., испр. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 206 с.
5. Мислителі про виникнення мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.npblog.com.ua/index.php/istoriya/viniknennja-movi.html>
6. Проблема походження мови. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1787022848053/dokumentoznavstvo/pohodzhennya_rozvitok_movi
7. Теорії і гіпотези походження мов: від Вавилону до есперанто. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alesco.com.ua/publications.php?id=4&lang=ukr>
8. Феномен людської мови та проблеми її походження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://primordial.org.ua/wp-content/uploads/>